

О.Б. Бубенок

АНТИ – ПЕРЕВІЗНИКИ – БУРТАСИ – ДЕРЕМЕЛА – БРОДНИКИ (осіле населення східноєвропейських степів у господарських квазіетнонімах середньовічних авторів)

Дослідники вже давно звернули увагу на те, що середньовічні історики та географи досить чітко розділяли населення степів Східної Європи на кочівників і на осіле землеробське населення, яке проживало на берегах великих і малих рік. Щодо перших у середньовічних текстах використовувались як справжні етнічні назви (*авари, болгари, хозари, печеніги, половці* тощо), так і архаїзми часів Античності (*скифи, сармати, гуни*). Що стосується осілого населення східноєвропейських степів, то середньовічні автори вживали як широковідомі етнічні назви (*тиверці, уличі, алани, яси, русь, слов'яни* тощо), так і назви, походження яких ще досі не знаходить відповідного пояснення.

Так, найбільш загадковим є походження терміна *анти*. Анти як народ уперше згадуються у творах авторів середини VI ст. – готського історика Йордана [Йордан 1960, 71–72, 90, 115] та візантійця Прокопія Кесарійського [Прокопій 1950, 156, 295, 298, 384]. У другій половині VI – на початку VII ст. про антив повідомляють у своїх творах Менандр [Менандр 1860, 324–325], Агафій [Агафій 1953, 75, 93, 121, 123], Феофілакт Сімокатта [Феофілакт 1957, 180], псевдо-Маврикій [Мишулин 1941, 253–256]. Одним з останніх про антив повідомляє у своїй “Хронографії” візантійський історик VIII–IX ст. Феофан [Чичуров 1980, 34, 58]. Однак, як було встановлено дослідниками, він практично повторив інформацію Феофілакта Сімокатти. Майже всі згадані візантійські автори повідомляли про антив як про сучасний їм народ, який проживав у добу раннього Середньовіччя у

степях на північний схід від Дунаю. Йордан же у своєму латиномовному творі “Про походження і діяння гетів” пише про антив як у теперішньому, так і в минулому часі.

Окрім того, “Повість врем’яних літ”, подаючи інформацію про походження легендарного Кия та зв’язок його з Дунаєм, зазначає, що „Кий єсть перевозникъ” [Повість врем’яних літ 1990, 18–19]. Але найбільший інтерес становлять відомості мусульманських авторів X–XII ст. про народ *Буртас*. Аналіз зведень про буртасів, або барадасів, що міститься у творах ал-Мас’уди [Минорский 1963, 200], “Худуд ал-’Алам” [Туманский 1914, 96], Ібн Хаукаля [Бартольд 1940, 35], Істахрі, Йакута та інших мусульманських авторів, дозволяє локалізувати у X ст. народ *Буртас* не лише на правому березі Середньої Волги, а й у степах Волзько-Донського межиріччя.

У середині XII ст. давньоруські та інші європейські джерела, окрім номадів, у степах Північного Причорномор’я згадують населення стаціонарних поселень, щодо якого використовують терміни *бродники, берладники, галицькі вигінці, подунайці* тощо. Особливий інтерес становить вживання терміна *бродники*. Досить цікаво, що давньоруськими літописами бродники згадуються тільки на південно-східній та східній околицях Русі при описі подій 1147 р. [Ипатьевская... 1843, 342; Воскресенская... 1856, 39], 1216 р. [Лаврентьевская... 1928, 294; Воскресенская... 1856, 122] та 1223 р., в битві на р. Калці в Північному Приазов’ї [Ипатьевская... 1843, 217–218; Лаврентьевская... 1928, 508; Воскресенская... 1856, 122]. Проте деякі візантійські та католицькі джерела кінця XII – першої половини XIII ст.

„бродниками” називали лише осіле населення Північно-Західного Причорномор'я [Успенський 1879, прил. № 5, 35–36; Голубовський 1884, 199; Мавродин 1940, 283; Павлов 1995, 123; Шушарин 1972, 169–171; Шушарин 1978, 40]. Окрім того, у “Слові о полку Ігоревім” міститься загадкова назва степового народу – *Деремела*.

З приводу цього у сучасних медієвістичних дослідженнях склалася досить парадоксальна ситуація, відповідно до якої дослідники констатували наявність у письмових джерелах не лише етнонімів, а й спеціальних термінів для позначення осілого населення степів Східної Європи протягом досить тривалого часу, із VI ст. по XIII ст., але не намагались при цьому вказати не лише на їхню семантичну близькість, а й на генетичний зв'язок між ними. Тому завданням цієї розвідки є спроба виявити, чому протягом кількох століть одні узагальнюючі терміни для позначення осілого населення наших степів змінювались на інші. У відповідності до цього є дуже необхідним виявлення витоків таких термінів, як *анти*, *перевізники*, *буртаси*, *Деремела* та *бродники*.

Як вже зазначалось, найбільш ранніми були свідчення про антів, які, за даними готсько-візантійських інформаторів, у IV – на початку VII ст. проживали не лише у степах Північно-Західного Причорномор'я, а й на схід від Дніпра. Проте походження самого терміна *анти* (Antae, Antes, Anti, Ἄνται, Ἄντες) ще й досі становить наукову проблему. Насамперед дослідники намагались пояснити походження цього терміна у відповідності до своїх позицій про етнічну приналежність антів.

Так, Г. Вернадський вважав антів іранцями, тобто індоєвропейцями, і тому навіть дотримувался тієї думки, що одне з позначень аланів – *ас* походить від тохарського *ант* – “рівнина” (якщо виходити з того, що вони мешкали на рівнинах або у степах) [Vernadsky 1943, 83–84, 106, 126, 130; Вернадський 1992, 215–216, 219–220, 227–228]. З часом Г. Вернадський змінив свою думку щодо походження терміна *анти*. За його припущенням, цей термін мав аланське походження, тому що в осетинській мові слово *ändä* означає “зовні”, слово *ändag* означає “зовнішнє”, а в санскриті *änta* означає “кінець”, “кордон” [Vernadsky 1953].

Висновки Г. Вернадського стали переконливими для багатьох дослідників. Так, О.Ч. Скржинська зазначила, що це пояснення походження назви *анти* є “поки що єдине і, можливо, правильне” [Йордан 1960, 321–322]. В.В. Сєдов також підтримав припущення про іранське походження терміна *анти*. Він вважав: «Справді, іранське пояснення терміна *анти* (давн. інд. *āntas* “кінець”, “край”; *antyas* “той, хто розташований на краю”, осет. *änt'jyä* “задній”, “позаду”) є найбільш вірогідним і за лінгвістичними, і за історичними міркуваннями. Так могли називати іранці-сармати групу слов'ян, яка розселилася на околиці іранського світу (анти – “ті, хто мешкає на Україні” або “прикордонні жителі”)...» [Сєдов 1976а, 105]. Отже, В.В. Сєдов вважав, що анти – це “назва слов'янського угруповання, яке сформувалося за активної участі іранського етнічного компонента” [Сєдов 1979, 100]. Подібної думки дотримувался А.П. Новосельцев, який також вважав, що термін *анти* має іранське походження [Новосельцев 1990, 71–72].

Другу групу дослідників представляють послідовники думки, відповідно до якої анти були від самого початку частиною слов'янського населення півдня Східної Європи, яке відрізнялося за певними етнографічними особливостями від основної маси слов'ян. Тому дехто з цих дослідників навіть намагався виводити назву *анти* від етноніма *венеди* та пов'язував цю назву з найменуванням слов'янської племінної групи *в'ятичі* [Шахматов 1919, 10, прил. 10; Бубрих 1946; Роспонд 1972; Роспонд 1979; Брайчевський 1961, 639–640; Брайчевський 1952, 21–42; Брайчевський 1991, 122–133]. Проте, як зазначив один із прибічників цієї гіпотези Д.В. Бубрих, ще “не зовсім зрозуміла фонетична сторона співвідношення між обома назвами” [Бубрих 1946, 478]. Тож ця гіпотеза не набула поширення навіть серед тих дослідників, котрі безпеліційно дотримувалися припущення про слов'янське походження антів.

Однак деякі прибічники слов'янської приналежності антів вважали, що термін *анти* не можна виводити зі слов'янських мов, тобто це був екзоетнонім, а не ендоетнонім. Так, О.І. Попов та Ф.П. Філін дотримувалися думки про тюркське (аварське) походження назви *анти*. Це припу-

щення базувалося на тому, що в тюркських і монгольських мовах термін *ant* має значення “клятва”, що дає можливість інтерпретувати назву *анти* як “побратими”, виходячи з того, що у певний період історії частина східних слов’ян могла укласти з аварами союз, котрий згодом було розірвано. Цим вони і пояснювали зникнення терміна з творів істориків, які жили після VI ст. [Попов 1954, 61; Філін 1964, 266–270]. Проте, як справедливо зазначив О.М. Приходнюк, “аваро-антські стосунки від початку й до кінця характеризувалися прагненням аварів до поневолення антів” [Приходнюк 1997, 147]. Не можна також припустити, що термін *анти* у значенні “побратими” міг з’явитися у другій половині IV ст. і був пов’язаний з тюркомовним прошарком у середовищі гунів, союзниками яких були саме анти. Бо ця гіпотеза не пояснює того, як термін анти міг потрапити до творів візантійських істориків VI ст. і чому він зник з історичних хронік саме у VII ст.

Оригінальний підхід до розв’язання антської проблеми висловив Г.А. Хабургаєв, який вважав, що “все те, що казали візантійські хроністи про антське суспільство, стосується життя слов’янського населення поріччя Дунаю та Балканського півострова, а не району Середнього Подніпров’я”. Розвиваючи далі свою думку, він стверджував, що «анти візантійських істориків – це предки східнобалканських (а не східноєвропейських, як звичайно вважається) слов’ян, які разом з окремими групами склавенів склали “Союз семи (Дунайських) племен” і які пізніше (в 679 р.) підкорилися хану Аспаруху». Як доказ цього він наводить дані про мови південних слов’ян, серед яких болгарська і македонська значно відрізняються від решти за особливостями фонетики, що дає підстави пов’язувати їхнє походження з антськими говірками. Виходячи з цього, дослідник висловив припущення про те, що «дніпровські “анти” історично могли бути пов’язані з антами істориків VI ст., які колонізували Східні Балкани». Що стосується походження терміна *анти*, то Г.А. Хабургаєва не задовольнила жодна з гіпотез, що існують на сьогодні [Хабургаєв 1979, 99–100].

Отже, навіть дуже популярна гіпотеза про іранське (аланське) походження етноніма *анти*, згідно з якою цей термін має

означати “зовнішні”, або прикордонні, племена [Vernadsky 1953], має свої недоліки. Як справедливо зазначив Ф.П. Філін, ця гіпотеза не пояснює “несподіваного зникнення на початку VII ст. імені *анти*” [Філін, 1964, с. 267], тому ми можемо не погоджуватися і з нею.

Водночас інтерес може становити давно забута гіпотеза Г. Вернадського, відповідно до якої етнонім *анти* походить від тохарського *ант* – “рівнина, поле” [Vernadsky 1943, 83–84, 106, 126, 130; Вернадский 1992, 215–216, 219–220, 227–228]. Щодо цього слід згадати про полян “Повісті врем’яних літ”, які, безумовно, були нащадками антів. Проте немає жодних відомостей про перебування у Північному Причорномор’ї за часів пізньої Античності та раннього Середньовіччя тохарців, традиційним місцем перебування яких була Центральна Азія.

Таким чином, нам відомо, що у другій половині IV ст. анти проживали на берегах річки *Ерак*. Володіння ж антів у VI ст. могли брати початок біля гирла Дунаю і заходити далі на схід за Дніпро, тобто обіймати переважно лісостеп та частину степу. На початку VII ст. антами називали переважно населення, яке мешкало на північ від гирла Дунаю. Відомо також, що термін *анти* міг використовуватися не лише для позначення політичних союзів, а й для певної групи населення Північного Причорномор’я, яке в етнічному і культурному аспектах повинне було відрізнятися від сусідів. Виходячи з даних Йордана, ми знаємо, що у другій половині IV ст. в етнічному аспекті анти відрізнялися від готів, аланів, гунів, греків та інших народів північнопричорноморського регіону, тобто їхня етнічна приналежність невідома. А дані візантійців свідчать, що анти в VI – на початку VII ст. були споріднені зі склавенами, тобто являли собою частину слов’янського населення. Важливо відзначити, що термін *анти* фігурує у готсько-візантійських джерелах, написаних лише в VI–VII ст. (якщо не враховувати твір Феофана). Після того він назавжди зникає з історіографії з невідомих причин. А це може означати, що термін *анти* не міг бути самоназвою східноєвропейських племен – він використовувався лише готсько-візантійськими істориками, які могли запозичити його ззовні. Однак ця назва, крім

Йордана та візантійських історичних творів, не зустрічалася у працях істориків інших ранньосередньовічних держав. Отже, термін *анти* являв собою квазіетнонім, і його витоки є сенс шукати у творах готських та візантійських істориків.

Насамперед варто звернути увагу на припущення Г.А. Хабургаєва, згідно з яким походження назви *анти* має “одне джерело – одного візантійського автора, який десь почув (навіть чи від самих слов’ян) і передав цю назву (очевидно, зі звичайними для тих часів спотвореннями)” [Хабургаєв 1979, 100]. Отже, цей термін міг мати грецьке походження.

Тому великий інтерес може становити грецьке слово *άντατος* – “1) звернений проти (когось), направлений впритул, лобовий, тобто смертельний; 2) супротивний, зустрічний; 3) ворожий” [Дворецкий 1958, 157]. Не можна забувати про те, що в VI ст. анти турбували своїми набігами Візантію і тому візантійцями сприймалися як вороги. Хоча на зламі VI–VII ст. придунайські анти стали союзниками візантійців у боротьбі проти аварів. Тому можливе припущення, що так візантійці називали своїх сусідів через те, що вони проживали на протилежному березі Дунаю. Проте Йордан свідчить, що у другій половині IV ст. анти були значно віддалені від Дунаю і не являли собою небезпеку для рومیїв. А це дає можливість припустити, що інформацію про антив IV ст. Йордан міг запозичити від своїх попередників або з більш раннього джерела, але невідомо, коли з’явився цей термін – в IV ст. чи VI ст.

За спостереженнями О.Ч. Скржинської, “Йордан не був самостійним у своєму творі, що являв собою лише скорочення великої хроніки Кассіодора (помер після 583 р.), яка була присвячена історії готів і не збереглася до наших часів” [Скржинская 1957, 3]. Крім того, необхідно звернути увагу на поширену думку про готське походження Йордана [Скржинская 1960, 11–19]. Серед деяких дослідників набула поширення також думка, що другим джерелом для написання твору Йордана став твір Аблабія, присвячений історії готів, про що можуть свідчити три посилання на цього автора у творі Йордана. Існує навіть думка, що джерелами для Аблабія був не лише готський фольклор, а й грецькі автори – Діон Хризос-

том, Дексіпп та Пріск. Проте не виключено, що твір Аблабія або одне з його основних джерел були написані готською мовою [Свод древнейших... 1994, 110].

Таким чином, не можна виключати того, що найбільш ранні свідчення про анти та сам термін *анти* після певного редагування могли потрапити до візантійської історіографії завдяки посередництву готів. Я. Грімм висунув гіпотезу, згідно з якою давн.-нім. *antisc* ‘antiquus, priscus’, англ.-сакс. *entisc* ‘giganteus’ від *ent* ‘gigas’ – „велетень” та споріднені з ними слова походять від етноніма *анти*, що позначав у народних віруваннях загадковий стародавній народ на зразок спалів, чуді, обрив [Веселовский 1868, 80–86]. А це навіть дозволяє висловити припущення, що етнонім *анти* потрапив на Захід у складі готських фольклорно-історичних легенд про остроготсько-антський конфлікт, де під час формування цієї легенди анти мали бути зображені як велетні, перемога над якими була особливо почесною [Свод древнейших... 1994, 159]. Здавалось, додатковим підтвердженням готського посередництва у поширенні терміна *анти* та сюжету про антив Божа може стати наявність аналогічних сюжетів про антив у фольклорі адигів Північного Причорномор’я [Ногмов 1958, 67], бо Прокопій Кесарійський згадує так званих “готів-тетракситів”, які у його часи мешкали в азійській частині Боспору, по сусідству з предками адигів [Прокопий 1950, 385–388]; тобто від готів сюжети про антив могли потрапити до них. Отже, сюжет про антив Божа та сам термін *анти* могли розповсюдити на Північному Кавказі та у Східній Європі саме готи, тобто можна вести розмову про готське посередництво. Проте цей термін не має пояснення в германських мовах. А це означає, що готи могли запозичити його від одного з народів Північного Причорномор’я для позначення населення, яке в культурному та етнічному аспектах відрізнялось від готів, гунів, аланів, рومیїв, і при цьому слід мати на увазі, що термін *анти* міг стати лише наслідком обробки з боку готів іншого близького за формою та звучанням терміна, котрий згодом потрапив до візантійської історіографії. Все це наштовхує на думку, що анти вже в IV ст.

проживали в Північному Причорномор'ї і були відокремленим осілим населенням степу або лісостепу. Отже, є підстави вважати термін *анти* не етнонімом, а квазіетнонімом, що має вказувати на етнографічні особливості його носіїв.

У зв'язку з цим звернемо увагу на відзначений деякими дослідниками пасаж, що міститься у тих фрагментах різних варіантів “Хронографії” Феофана, де компілюються повідомлення з “Історії” Феофілакта Сімокатти про анти як про учасників подій початку VII ст. Так, у лейпцизькому виданні 1887 р. твору Феофана повідомляється, що анти виступили союзниками ромеїв у боротьбі проти аварського кагана і допомагали ромеям форсувати Істр (Дунай). Цей фрагмент про анти має такий вигляд:

“ταῦτα μαθὼν ὁ Χαγάνος τὸν Ἀψήχ μετὰ πλήθους ἀπέστειλεν, ὅπως τὸ τῶν **Ἀντῶν** διολέσῃ ἔθνος ὡς σύμμαχον τῶν Ῥωμαίων”.

(Узнав об этом, хаган послал Апсиха с войском уничтожить племя *антов* как союзников ромеев) [Чичуров 1980, 34, 58].

У боннському ж виданні твору Феофана 1839 р. для позначення анти замість τῶν Ἀντῶν використане сполучення τῶν ναυτῶν:

“ταῦτα μαθὼν ὁ Χαγάνος τὸν Ἀψήχ μετὰ πλήθους ἀπέστειλεν, ὅπως τὸ τῶν **ναυτῶν** διολέσῃ ἔθνος ὡς σύμμαχον τῶν Ῥωμαίων” [Theophanis 1839, 438-439].

Цікаво, що цей пасаж вже було помічено коментаторами боннського видання твору Феофана [Theophanis 1841, 477]. Перекладачі цього видання В.І. Оболенський та Ф.О. Терновський переклали фрагмент так: “Хаган немедленно послал Апсиха с великою силою истребить *перевозчиков*, как союзников Римских...” [Летопись византийца Феофана... 1890, 215]. У перекладі ж О.В. Мишуліна та С.П. Кондратьєва цей фрагмент має схожий вигляд: “Каган немедленно послал Апсиха с большим войском истребить *перевозчиков* как римских союзников” [Мишулин 1941, 276]. Таким чином, боннське видання твору Феофана дало підстави перекладачам тексту замість терміна *анти* написати “перевозчики”. Чи випадково це?

Коментуючи цей пасаж, О.М. Приходнюк висловив дуже цікаву гіпотезу: «Природно, що “перевізники” у Феофана означали не характер трудової діяльності, а

приналежність їх до певного племені... Тобто “перевізники” й “анти” були одним і тим самим народом, який під різними назвами згадується у ранньосередньовічних авторів. Не виключено, що “перевізниками” називалися анти, які проживали у Подунав'ї, тому що в того ж Феофілакта Сімокатти йдеться про те, що під час одного з походів аварський каган, для того щоб переправитися через Істр, “приказывает славянам построить большое число легких судов”». Дослідник також звернув увагу на те, що легендарний засновник Києва – Кий – був названий у “Повісті врем'яних літ” “перевозником” [Приходнюк 2000, 142].

Справді, “Повість врем'яних літ” подає нам таку інформацію про Кия: “Инии же, не вѣдуше, ркоша, яко Кий есть *перевозникъ* бысть; у Киева бо перевозъ бяше тогда сѣ оная страны Днепра, тѣмъ глаголаху: на перевозъ на Киевъ. Аще бо был *перевозникъ* Кый, то не бы ходилъ къ Царюграду; но сий Кий княжаше в роду своем; и приходившю ему къ царю не свѣмы, но токмо о семь вѣмы, якоже сказають, яко велику честь приялъ есть от царя, которого не вмъ и при котором приходи цари. Идушю же ему опять, приде къ Дунаеви, възлюби мѣсто и сруби городок малъ, и хотяше сѣсти с родом своимъ, и не даша ему близъ живущи; еже и до нынѣ нарѣчють Дунайци городище Киевѣць. Киеве же прішедшю въ свой городъ Киевъ и сконча животь свой” [Повість врем'яних літ 1990, 18-19].

Коментуючи це повідомлення “Повісті врем'яних літ”, О.М. Приходнюк зробив висновки: «Найвірогідніше, що антами були полянські вельможі Кий, Щек, Хорив та їхня сестра Либідь. ...Можливо, що Кия назвали “перевозником” тоді, коли він на Дунаї “сруби городок малъ, и хотяше сѣсти с родом своимъ, и не даша ему близъ живущи”. Повернувшись до Подніпров'я, він зберіг своє нове найменування “перевозник”. Поляни, які жили у Подніпров'ї, мали входити до антського союзу. Бо тут вони були давнім, корінним народом, “яже и до сея братья (Кия, Щека та Хорива. – О.П.) бяху Поляне, и живуху каждо родомъ своимъ”» [Приходнюк 2000, 142].

Про те, що анти займалися перевезенням через Дунай, можуть свідчити і повідомлення Феофілакта Сімокатти та Феофана,

згідно з якими ромеї не раз переправлялися через Дунай, і їм у цьому мали допомагати анти, бо недаремно аварський каган направив свого полководця Апсіха, щоб той знищив антів “как союзников ромеев” – іншої причини для нападу аварів не могло бути [Феофилакт 1957, 180; Чичуров 1980, 34, 58]. Про цей рід діяльності антів також свідчить псевдо-Маврикій у своєму “Стратегіконі”: “Опытны они также и в переправе через реки, превосходя в этом отношении всех людей” [Мишулин 1941, 257].

Проте чи існує зв’язок між термінами *анти* і *перевізники*?

І.С. Чичуров, коментуючи причину того, чому в боннському виданні замість терміна τῶν Ἀντῶν використане сполучення τῶν ναυτῶν, дійшов висновку, що середньовічний переписувач зробив помилку, тому що є “схоже написання v і u”, а також артикль τῶν [Чичуров 1980, 96]. Але саме ці спостереження наводять на зовсім протилежні припущення.

Так, грецький термін ναυτης – “моряк, мореход; весляр, матрос”, якому найкраще відповідає слов’янський термін „перевізник” [Дворецкий 1958а, 157], і позначення для групи населення Північного Причорномор’я Ἀνται дуже близькі за вимовою та написанням, якщо враховувати ще часте вживання артикля τῶν, що в тексті може сприяти асиміляції другого v на початку слова. А у творі Феофана йдеться про жителів Подунав’я, щодо яких візантійці могли використовувати насамперед термін ναυται – “перевізники”. І це могло бути намаганням середньовічного переписувача усунути непорозуміння. На нашу думку, помилки могли припуститися саме ті автори, які ввели до візантійської історіографії термін Ἀνται, до кінця не розуміючи його походження. Насамперед йдеться про готських істориків, котрі інформацію про це населення Північного Причорномор’я могли запозичити з текстів, написаних грецькою мовою. Тобто мова йде про два споріднені терміни для позначення однієї і тієї самої групи населення – народний, зрозумілий всім візантійцям, та книжний, походження якого в VI ст. вже було незрозумілим для істориків.

Отже, можна вважати, що термін *анти* готські історики могли запозичити з текс-

тів ранніх візантійських авторів, які використовували його у формі ναυται, насамперед для позначення сучасного їм слов’янського населення, що проживало на протилежному від візантійців березі Дунаю. Проте внаслідок палеографічної помилки цей термін міг перетворитися в *Antes*, котрий знаходимо у латиномовному творі Йордана. На грецьке походження цього терміна може вказувати різниця флексій у варіантах цього етноніма, що має не лише форму *Antes*, а й *Anti*, в якій вгадується грецьке *Ἀντοι [Свод древнейших... 1994, 159]. А це може означати, що завдяки твору Аблабія, який користувався грецькими джерелами, де мали фігурувати грецькі терміни ναυται або *Ἀντοι, він потрапив до твору Йордана, набравши форми *Antes*, і згодом набув поширення серед інших візантійських авторів, де перетворився у грецькій інтерпретації на незрозумілий вже їм термін Ἀνται для позначення сучасного їм осілого населення Північного Причорномор’я. При цьому готські історики, у відповідності до середньовічної традиції, могли використати цю назву не лише щодо частини слов’ян, а й для позначення тих груп осілого населення, які у другій половині IV ст. проживали по берегах річки *Ерак*, враховуючи не їхню етнічну приналежність (анти Божа не обов’язково могли бути слов’янами), а їхні етнографічні та територіальні особливості [Бубенок 2005, 25–28].

Якщо ця гіпотеза має під собою підстави, то стає зрозуміло, чому в “Повісті врем’яних літ” Київ був названий “перевозником”. Бо він переселився з берегів Дунаю, засвоївши, таким чином, як самоназву переклад грецького терміна на слов’янську, в якій ще не було слова „матрос” або чогось схожого, тобто термін „перевозник” був найближчим слов’янським еквівалентом грецького слова ναυτης. При цьому дані письмових джерел та результати археологічних розкопок дають змогу дізнатися, чому в VII ст. анти назавжди зникли з візантійських джерел. Насамперед великий інтерес становить гіпотеза О.М. Приходнюка про відселення з Подунав’я решток антів, які ще залишалися там після аварських погромів у 602 р. [Приходнюк 1994; Приходнюк 1994а; Приходнюк 1995; Приходнюк 1996; Приходнюк 1999]. Дослідник

звернув увагу на напівлегендарне повідомлення “Повісті врем’яних літ” про перебування слов’ян на Дунаї [Повість врем’яних літ 1990, 10–13]. Як справедливо зазначив О.М. Приходнюк, “літописне повідомлення про переселення слов’ян до Подунав’я має під собою історичне підґрунтя”, бо “можна знайти конкретно-історичне пояснення і другої частини Несторівського повідомлення” про відселення слов’ян із Подунав’я внаслідок тиску ворогів [Приходнюк 1996, 65–66]. Він бачить відповідь на це питання в повідомленнях Феофана та Никифора, де розповідається про вторгнення в 680 р. орд болгарського хана Аспаруха на правий берег Нижнього Дунаю, внаслідок чого було підкорено та обкладено даниною “сім родів (племен)” “славінів” та “северів” [Чичуров 1980, 62, 162]. На підставі цього О.М. Приходнюк зробив висновок, що “прихід болгар на Балкани привів, очевидно, і до відтоку частини населення, і до переселення їх на свої споконвічні території”. Археологічним підтвердженням такої міграції дослідник вважає, на нашу думку цілком справедливо, “пам’ятки кінця VII – першої половини VIII ст. типу Пастирського – Хар’ївки, археологічні комплекси яких містять значну кількість провінційно-візантійських рис” [Приходнюк 1996, 66–67]. Найбільш відомою пам’яткою цього типу є досліджене О.М. Приходнюком Пастирське городище VII–VIII ст. на правобережжі Середньої Наддніпрянщини, де мешкали високопрофесійні ремісники, які були нащадками тих антів, котрі протягом VI–VII ст. колонізували північно-східну частину Балкан та Нижнє Подунав’я, де і зазнали значного впливу з боку провінційної візантійської культури [Приходнюк 1996а; Приходнюк 2005]. Очевидно, що ці ж події – переселення антів на Дунай, а потім відселення частини з них на свою історичну прабатьківщину внаслідок тиску сусідів – зустрічаються також у “Повісті врем’яних літ” – легенді про Кия [Повість врем’яних літ 1990, 18–19]. Таким чином, причиною зникнення терміна *анти* з візантійських джерел у VII ст. можуть бути буремні події того періоду. Проте пам’ять про антів як перевізників збереглася у „Повісті врем’яних літ”.

Як вже зазначалося, близькі за семантикою терміни продовжували існувати в пи-

сменній традиції протягом кількох століть для позначення відмінного від кочівників осілого населення півдня Східної Європи, яке проживало на берегах річок і етнічний склад якого з часом змінювався.

У зв’язку з цим особливий інтерес становить етнічний термін *буртас*, який деякі дослідники вважають самоназвою східноєвропейських аланів-асів, котрі проживали на Середній Волзі та у лісостеповому Подонні. При цьому ці дослідники намагались пояснювати назву *буртас* за допомогою осетинської мови. Насамперед зверталась увага на різноманітні форми написання цієї етнічної назви в письмових джерелах. Так, Б.М. Заходер, В.Ф. Мінорський та інші дослідники звернули увагу на те, що ця назва була відома в російських текстах XIII–XVII ст. як *буртас*, у мусульманських авторів IX–XI ст.: ал-Кальбі як *б.рджас*, ал-Мас’уди, Істахрі та Ібн Хаукаля як *б.ртас*, в Ібн Русте та Гардізі як *б.рдас*, в „Худуд ал-’Алам” як *б.рдас*, а в ал-Бакрі – як *ф.рдас*. А це спонукає вважати, що оригінал цієї назви мав виглядати інакше, ніж російське *буртас* [Гаркави 1870, 15; Заходер 1962, 230; Minorsky 1937, 462]. На підставі цього В.М. Мінорський прийшов до висновку, що форма *ф.рдас*, подана ал-Бакрі, є найбільш близькою до оригіналу [Minorsky 1937, 462].

Як наслідок цього, дослідниками були запропоновані кілька варіантів перекладу назви *ф.рдас* як самоназви східноєвропейських аланів-асів, якщо виходити з того, що у другій частині цієї назви має бути самоназва аланів – *ас*. При цьому дослідники припускалися двох форм цього етноніма: *ф.ртас* та *ф.рдас*. Т. Левицький та Г.Є. Афанасьєв схильні вбачати в його першій частині осетинський термін *fyrt / furt* – “син, нащадок” і відповідно до цього перекладали з осетинської *ф.ртас* як „нащадки асів” [Lewicki 1965, 1–14; Афанасьєв 1984, 39]. В.А. Бушаков пропонує розглядати цю назву як осетинський термін *фardæg ac* – “аси, які відокремились” [Бушаков 1995–96, 38–40]. О. Прицак та І.Г. Добродомов співвідносять першу частину терміна з осетинським *furd / ford* – “велика ріка” і відповідно перекладають *ф.рдас* як „річкові аси” [Pritsak 1978, 264; Добродомов 1980а, 40].

Однак є підстави вважати, що етнонім *ф.рдас* міг нести в собі інформацію і про рід

діяльності його носіїв. Доречно нагадати, що в середовищі іраномовних народів у минулому набули поширення етнічні назви, які вказували на господарські й культурні особливості населення. Так, варто пригадати інформацію Геродота про скіфів-кочівників, скіфів-орачів, скіфів-хліборобів тощо. Східні автори повідомляли, що буртаси активно займалися трансконтинентальною торгівлею. Як впливає з інформації ал-Мас'уді, із країни буртасів надходили “хутра чорних і рудих лисиць, що дістали назву буртасі” [Минорский 1963, 196; Заходер 1962, 242]. Ібн Русте додає, що найбільшу частину майна буртасів становлять хутра куниці й бобра [Заходер 1962, 242].

Як свідчить історична традиція, у часи Середньовіччя трансконтинентальна торгівля була зосереджена по берегах річок – на переправах і бродах. Деякі з них ставали спочатку епізодичними, а потім постійними місцями торгівлі [Пріцак 1965, 94]. Отже, торгівлею в найбільш сприятливих місцях мали займатися люди, первісною функцією яких могло бути обслуговування переправ, і тому є чимало підстав вважати, що етнонім *ф.рдас* мав нести в собі інформацію саме про рід занять його носіїв.

Дані лінгвістики свідчать, що в сучасній осетинській мові для позначення броду використовується термін *донуайсен* (диг. – *найн*), місця переправи – *ахизен доны*, переправи як назви дії – *доныл ахызт*, а саме поняття “переправляти через річку” має вигляд *ахизын каэнын доныл* [Абаев 1970, 46, 354]. Проте В.І. Абаєв дійшов висновку, що у мові середньовічних аланів існувало окреме слово для позначення броду, переправи – *fard*, що було похідним від давньоіранського *p.rtu*, з тим же значенням [Абаев 1958, 485–486]. Звідси логічно припустити, що термін “аси броду (переправи)” у середовищі східноєвропейських аланів повинен був мати вигляд *fard-as*, тобто *буртаси* арабоперських джерел, у чому слід вбачати посередництво тюркських мов, де відсутній приголосний *ф*. Отже, термін *fard-as* мав бути самоназвою східноєвропейських аланів і вказувати на те, що носії його займалися обслуговуванням переправ через річки, бродів тощо.

У зв'язку з цим доречно нагадати, що схожі етнічні назви мали поширення у Пів-

нічному Причорномор'ї протягом досить тривалого періоду. Як вже зазначалось, у “Повісті врем'яних літ” легендарний Кий був названий “перевізником”, тому що він і його одноплемінники переселилися з берегів Дунаю в VII ст. у Середнє Подніпров'я на землі полян, засвоївши, таким чином, як самоназву переклад грецького терміна, на що вказував у своїх роботах О.М. Приходнюк [Приходнюк 1994; Приходнюк 1994а; Приходнюк 1995; Приходнюк 1996; Приходнюк 1999]. Проте землі полян були значно віддалені від Подоння, де мешкали алани-аси, тобто поляни не могли використовувати термін *перевізники* для позначення осілого населення Хозарського каганату, яке за особливостями своєї господарської діяльності мало відрізнялося від слов'ян.

У хозарський період алани проживали не лише на Північному Кавказі, а й у степах Волго-Донського межиріччя, у лісостеповому Подонні та, можливо, також на правобережжі Середньої Волги. На нашу думку, термін *ф.рдас (буртас)* міг виникнути там, де проходили постійні комунікації як торговельного, так і військово-стратегічного значення. До цих місць можна віднести як степ та лісостеп Дону, так і Середню Волгу. Однак питання в тому, де, коли і за яких обставин міг виникнути ендотонієм *фард-ас*?

Кілька десятиліть тому Г.Є. Афанасьєв висунув гіпотезу, згідно з якою під буртасами IX–X ст. мусульманських авторів слід бачити насамперед аланів лісостепового Подоння [Афанасьєв 1984, 28–41]. Проте О.О. Тортика на основі аналізу даних більшості ранньосередньовічних географічних текстів арабо-перської писемної традиції дійшов досить важливого висновку, що „привольська локалізація буртасів, як і раніше, є найприйнятнішою і найвідповіднішою змістові середньовічних географічних описів” [Тортика 2007, 19]. І справді, найбільш детальні описи буртасів та їхньої країни, що містяться у творах Ібн Русте [Хвольсон 1969, 19–24], ал-Мас'уді [Минорский 1963, 195–196], ал-Бакрі [Куник, Розен 1878, 1–63] та багатьох інших мусульманських авторів, дозволяють локалізувати країну буртасів у першій половині X ст. (якщо враховувати компілятивний характер деяких із цих творів) по сусідству з

волзькими булгарами. Таку ж локалізацію бургасів подає у своєму листі хозарський цар Йосип [Коковцов 1932, 98–99]. Обґрунтовуючи своє припущення про локалізацію бургасів мусульманськими авторами саме на Середній Волзі, а не у лісостеповому Подонні, О.О. Тортіка довів, що мусульманські купці на Дону ніколи або майже ніколи не бували, а тому стійких позитивних знань про його басейн не мали і це й відобразила арабо-перська географічна література. У той же час басейн Середньої Волги постійно відвідувався мусульманськими купцями, що і знайшло відображення у повідомленнях арабо-перських географів про перебування бургасів у Поволжі [Тортіка 2006, 302–333; 430–498].

Однак і Г.Є. Афанасьєв, і О.О. Тортіка, обґрунтовуючи свої гіпотези про локалізацію бургасів відповідно або у лісостеповому Подонні, або на Середній Волзі, практично ігнорують дані ал-Мас'уді про маршрут походу русів у 913/914 р. до Каспію і звідти [Минорский 1963, 200], “Худуд ал-‘Алам” [Туманский 1914, 96], Ібн Хаукаля [Бартольд 1940, 35], Істахрі, Йакута та інших мусульманських авторів [Заходер 1962, 232], що, за спостереженнями А.Є. Аліхової, дозволяють локалізувати у X ст. бургасів також у степах Волзько-Донського межиріччя [Алихова 1949, 51–53]. Отже, за даними мусульманських джерел, у першій половині X ст. бургаси були розселені у трьох регіонах Хозарського каганату: на правобережжі Середньої Волги; на землях на захід від Волги; у степах Волзько-Донського межиріччя. Проте найбільш відомими мусульманським географам стали бургаси, які проживали у басейні Волги, бо мусульманські купці дуже часто відвідували волзький регіон.

Особливо детальні відомості про локалізацію частини бургасів містяться у тому фрагменті твору ал-Мас'уді “Мурудж аз-Захаб”, де йдеться про існування між Волгою і Доном не “протоки”, а переволоки, і при цьому вказано, які народи проживали у цьому районі. Насамперед важливі відомості містяться у розповіді про похід русів на Каспій після 300 р. г. (912 р.). Розповідь починається з того, що “500 судов (маркаб) их прибыли в пролив (халидж) Нитаса (Понта), соединенный (муттассил) с Хазарским морем...” [Минорский 1963, 198]. Можна по-

годитися з тією думкою дослідників, що під протокою, згаданою ал-Мас'уді, варто бачити переволоку – шлях сухоходом для перетягування кораблів від Дону до Волги в місці найбільшого зближення цих рік, неподалік від хозарського Саркела [Минорский 1963, 196, прим. 32, 198, прим. 45]. Щодо початку маршруту русів у дослідників тексту зазначеного твору ал-Мас'уді немає розходжень. За даними ал-Мас'уді, під час повернення руси були зустрінуті в районі Атиля військами хозарських мусульман, серед яких провідне місце належало хозарським найманцям “ларісія”, які не знали про угоду хозарського царя з русами. У підсумку перемогу над русами здобули хозарські мусульмани [Минорский 1963, 199–200; Гаркави 1870, 131–132; Голб, Прицак 1997, 167–168]. Проте свідчення ал-Мас'уді про завершення цього походу до цих пір викликають у середовищі сучасних дослідників різноманітні інтерпретації, бо дослідники по-різному перекладали заключний фрагмент цієї розповіді, керуючись насамперед власним баченням послідовності подій [Мас'уді, 139]. Однак є більше підстав довіряти перекладу А.Я. Гаркаві: “Около же 5 000 из них спаслись и отправились на судах в страну, примыкающую к стране Бургас, где они оставили свои суда и стали на суше; но из них кто был убит жителями Бургаса, а кто попался к мусульманам в стране Бургар и те убили их” [Гаркави 1870, 133]. Зрозуміло, що руси намагалися піти зворотнім шляхом і тому рушили сухоходом, щоб перетягти свої кораблі волоком від Волги до Дону. Отже, виходить, що одна з груп бургасів проживала біля переволоки між Волгою і Доном, а одне з болгарських племен проживало по сусідству до них.

Цілком ймовірно, що цим же маршрутом рухались руси проти хозарів і під час походу, що його описав Ібн Хаукаль. А.П. Новосельцев вважав, що Ібн Хаукаль згадує похід, який відбувся не в 965 р., а трохи пізніше – в 968 р. [Новосельцев 1990, 220]. Наслідки цього рейду Ібн Хаукаль описав досить емоційно: “И произвели нашествие на все это русы и погубили все, что принадлежало на реке Итиле всем созданиям божим из хазар, болгар и бургасов, и овладели ими...” [Бартольд 1940, 35]. У цій ситуації є сенс звернути увагу на спостереження

А.Є. Аліхової, яка вважала, що „у цьому документі надзвичайно ясно сказано, що буртаси та болгари жили неподалік від Ітіля” [Алихова 1949, 53]. Цікаво, що в іншому фрагменті твору Ібн Хаукаля, присвяченого цьому ж походу русів, подано перелік народів, які зазнали нападу з боку русів уздовж шляху з Азовського моря до Каспійського: “В это наше время не осталось ничего ни от болгар, ни от буртасов, ни от хазар...” [Бартольд 1940, 35].

Про те, що один із підрозділів буртасів перебував на березі Волги, але неподалік від хозарської столиці Ітіля, свідчать також деякі інші мусульманські автори. Так, ал-Істахрі (X ст.) та Йакут (XIII ст.) прямо вказували, що між хозарами і буртасами немає іншого народу [Заходер 1962, 232; Туманский 1914, 96]. За словами ал-Істахрі, „Буртасы – народ, соседящий с хазарами, нет между ними и хазарами другого народа; они – люди, расположившиеся вдоль долины Атила” [Dunlop 1954, 96]. Досить цікаво, що Ібн Русте (X ст.) та ал-Бакрі (XI ст.) зазначають і відстань від хозарів до цих буртасів: „Земля буртасов лежит между Хазарской и Болгарской землями на расстоянии 15 дней пути от первой” [Хвольсон 1869, 19]. Звісно, що тут не йдеться про буртасів, котрі проживали на правобережжі Середньої Волги, до яких пливати проти течії Волги треба було б не 15 днів, а місяць. Але якщо враховувати, що одна група буртасів проживала біля переволоки між Волгою і Доном, то відстань у 15 днів буде виглядати досить реальною. Навіть у компілятивному джерелі кінця X ст. – персомовному географічному трактаті „Худуд ал-’Алам” – підтверджується ця інформація.

Дослідники вже давно звернули увагу на те, що в тексті останнього джерела волзькі болгари помилково названі буртасами, а щодо власне буртасів було використано термін *б.радас* [Туманский 1914, 96; Бартольд 1973, 545; Minorsky 1937, 162, 462]. Щодо локалізації країни „барадасів” у трактаті зазначено: „Слово об области Беразас. Эта область, с востока которой река Атель, с юга ее Хазары, с запада Венендер, с севера же Печенеги-Тюрки” [Туманский 1914, 96]. Необхідно зазначити і деяку заплутаність повідомлень автора „Худуд ал-’Алам”, який, на-

приклад, зазначає, що південними сусідами тюркських печенігів, які б мали проживати у степах Північного Причорномор’я, є болгаро-„буртаси” та „барадаси” [Minorsky 1937, 101]. Проте на тлі сказаного не можна ігнорувати повідомлення „Худуд ал-’Алам” про існування двох груп буртасів-барадасів, одні з яких, очевидно, були степовою групою, а інші проживали у лісах, тобто у місцях здобування хутра: „Жители держатся религии Гузов. Владеют шатрами. Мертвых сжигают. Повинуются Хазарам. Произведения их шкуры лесных кунит. У них два царя, которые друг с другом не имеют сношений” [Туманский 1914, 96].

Таким чином, цілком очевидно, що мусульманські купці, просуваючись Волгою від хозарської столиці Ітіля на північ до Волзької Булгарії, мали б двічі зустріти буртасів на правому березі Волги – спочатку біля переволоки від Волги до Дону, а потім ще на Середній Волзі, неподалік від Волзької Булгарії. Саме цей фактор і міг сприяти тому, що буртаси сприймалися то як сусіди хозарів, то як сусіди волзьких болгар.

Отже, якщо мусульманські автори називали „буртасами” східноєвропейських аланів, то алани мали розташовуватись поблизу Саркела, бо поруч була переволока від Дону до Волги. Дані середньовічних нарративних текстів, результати археологічних розкопок та антропологічних досліджень цілком дозволяють допустити наявність алано-яського елемента в Саркелі та на його околицях.

Саркел було побудовано у часи візантійського імператора Феофіла, який царював із 829-го по 842 р. [Константин 1991, 170-171; Васильев 1900, 137-138; Theophanes Continuatus 1838, 122-124]. На думку Константина Багрянородного, приводом для будівництва Саркела на березі Танаїсу (Дону. – *О.Б.*) було прохання хозарів, і тому фортецю побудував візантієць Петрона „на прізвисько Катамир” [Константин 1991, 170-171]. Однак варто звернути увагу на спостереження М.І. Артамонова, згідно з якими „безпосередніми виконавцями будівельних робіт у Саркелі, без сумніву, були представники місцевого населення”. На думку відомого історика, „присланий візантійським імператором на прохання хозарів Петрона та прибулі з ним візантійські фахівці, швидше за все, були радниками

хозарів”. Характерно, що до цих висновків М.І. Артамонов прийшов у результаті ретельного вивчення городища, що було розташоване на лівому березі Дону, поблизу станції Цимлянської, біля хутора Попова, та пов’язується традиційно з легендарним Саркелом [Артамонов 1962, 301–302].

Малоймовірно, щоб безпосередніми будівельниками фортеці були самі хозари, які являли собою панівну в каганаті групу населення. Навряд чи ними могли бути мадяри або руси, тому що середньовічні документи не несуть ніякої конкретної інформації про їхнє перебування в цьому районі на початку IX ст. Дуже поширеною є думка, що основу населення Хозарського каганату склали племена булгар [Плетнева 1967, 185–186]. Однак у письмових джерелах тієї епохи немає прямої вказівки на те, що булгари жили саме у цьому районі степового Подоння. Тому досить проблематично говорити про перебування булгар у Саркелі. Іншим, найбільш численним етносом Хозарської держави були алани. Дані деяких документів дозволяють локалізувати аланів на Нижньому Дону неподалік від Саркела. Це стосується даних давньоруських літописів про похід Святослава проти хозарів у 965 р.

У більшості списків літописів немає особливих розбіжностей щодо послідовності подій. Давньоруські автори про це пишуть: “В лето 6473. Иде Святослав на Козары; слышавше же Козары, и изыдоша проитиву с князем своим Коганом, и соступишоса обои; и одоле Святослав Козаром, и град их Белую Вежу взя; и Ясы победы и Касоги” [Воскресенская... 1856, 287; Ипатьевская 1843, 246; Приселков 1950, 84]. Щодо цього походу автори Новгородського Першого та Патріаршого (Никонівського) літописів уточнюють, що Святослав переможених ясів і касогів “приведе [к] Киеву” [Первая Новгородская... 1950, 117; Патриаршая... 1862, 31]. Аналіз згаданих уривків дозволяє припускати, що в 965 р. Святослав спочатку напав на хозарів у районі Саркела – Білої Вежі, захопив цю фортецю та лише після цього міг піти на союзників хозарів аланів-ясів та касогів. На думку М. Грушевського [Грушевський 1994, 462], Т.М. Мінаєвої [Минаева 1971, 199], А.П. Новосельцева [Новосельцев 1990, 220], Г.Ф. Турчанинова [Турчанинов 1971, 75; Турчанинов

1964, 74–75] та інших дослідників, військо Святослава рухалося із заходу на схід і повинне було зустріти ясів поблизу Саркела на Нижньому Дону, а касогів – у Прикубанні.

Отже, для вирішення питання локалізації ясів-аланів у цьому районі є сенс залучити результати археологічних розкопок і антропологічних досліджень, що проводилися в Саркелі та його околицях кілька десятиліть тому. За спостереженнями М.І. Артамонова, від самого початку існування фортеці населення Саркела складалося із двох етнографічних груп. Одна з них проживала у західній, найбільш доступній частині фортеці і належала до носіїв салтівської культури [Артамонов 1962, 307]. Як відзначила О.П. Артамонова, з хозарським часом варто пов’язати поховання осілого землеробського населення в материкових ямах біля південно-західної стіни фортеці і деякі поховання у вигляді підбоїв під стінками жител, а також деякі поховання на території самої Саркельської фортеці [Артамонова 1963, 12–26].

Краніологічні виміри, проведені в Саркелі, свідчать про неоднорідність місцевого салтівського населення. За висновком В.В. Гінзбурга, “поховання початкового періоду існування Саркела показують, що вже раннє населення його було змішаним” і до його складу ввійшли компоненти “типові для населення Південного Поволжя і Подоння”. “Усі чоловіки і частина жінок, – уточнює далі В.В. Гінзбург, – належать до такого ж антропологічного типу, що і поховані на Зливківському могильнику, а також ті, які проживали в Правобережній фортеці. Що стосується жінок, які належать до іншого (доліхо-мезокранного) типу, то вони зовсім подібні до похованих у Верхньосалтівському могильнику і, отже, також належать до дуже близького за культурою місцевого населення, хоча і до іншої його ж групі за походженням” [Гінзбург 1963, 263–264]. Вказівка В.В. Гінзбурга на подібність носіїв зливківського антропологічного типу із Саркела з мешканцями Правобережного Цимлянського городища дозволяє згадати, що такі ж краніологічні серії мали поширення не лише серед жителів Волзької та Дунайської Болгарії, а й серед сарматів Подоння і Волгоградського Заволжя догунського часу [Гінзбург 1963, 262; Дебец 1948, 252–256]. Характерно, що до таких

же висновків щодо походження салтівського населення Саркела прийшла Л.Г. Вуїч. Дослідниця піддала аналізу 19 черепів, з яких 7 належали чоловікам, 8 – жінкам, 1 – юнаку, 2 – дітям 1 року та 2–3 років. І хоча отримані дані свідчать про присутність брахикранів Середньоазійського межиріччя (САМ), знайдені там у невеликій кількості доліхо-мезокранні черепи середземноморського типу дозволяють також говорити про генетичний зв'язок частини населення Саркела хозарського часу з мешканцями Верхнього Салтова та Північного Кавказу [Вуїч 1963, 282–294].

Аналіз черепів, виявлених у похованнях салтівського типу у дворі Лівобережного Цимлянського городища (Саркела), дав аналогічні результати. Як відзначив Б.В. Фірштейн, “за характером антропологічних типів поховані тут близькі до похованих у Салтівському та Зливківському могильниках” [Фірштейн 1963, 411–415]. Крім того, у цих похованнях також зустрічаються європеїди-брахикрани – носії так званих передньоазійського (ПА), степового (Ст) та андронівського (Ан) типів. У деяких з них відзначена монголоїдна домішка [Артамонова 1963, 13; Фірштейн 1963, 414–415]. Незважаючи на це, С.Г. Єфімова та Т.С. Кондукторова прийшли до однозначного висновку: “Доліхо-мезокранний європеїдний компонент з відносно вузьким обличчям відігравав значну роль у формуванні антропологічного складу Саркела і домінував серед сільського населення” [Єфімова, Кондукторова 1995, 565]. Тому у ситуації, що склалася, дуже проблематично на основі лише результатів краніологічних вимірів робити певні висновки щодо етнічного складу салтівського населення Саркела. Тож дуже слушним є залучення археологічних матеріалів, що несуть у собі інформацію про похоронні обряди населення, яке побудувало на початку IX ст. Саркел. Зіставлення таких даних з результатами антропологічних досліджень, можливо, дозволить відповісти на запитання: чи були в хозарський час у Саркелі та його околицях алани, чи ні?

За даними О.П. Артамонової, лише 26 поховань осілого населення Саркела можна з повною впевненістю пов'язати з хозарським періодом і близько 30 можна умовно віднести до цього ж часу [Артамо-

нова 1963, 11]. З числа цих поховань 21 поховання було зосереджене уздовж зовнішньої сторони південно-західної стіни фортеці, на порівняно вузькій смузі між стіною і ровом.

Особливий інтерес становить обряд поховання в поховальних конструкціях, що являли собою круглі у плані ями. Чоловіки тут були поховані у позі, відмінній від тієї, що була властива жінкам; чоловіків ховали майже випростано на спині, а жінок – у скорченому положенні на боку [Артамонова 1963, 14]. Саме так ховали на катакомбних могильниках аланів на Північному Кавказі та у Верхньому Салтові на Сіверському Дінці. Спільні риси серед ямних поховань Саркела і катакомбних могильників Північного Кавказу та лісостепового Подоння спостерігаються також у наявності так званих групових поховань. Таких поховань у круглих ямах Саркела було виявлено 3. Для них характерно те, що там діти і підлітки були поховані разом з дорослими [Артамонова 1963, 25–26]. Дуже важливою рисою, що зближує пам'ятники хозарського часу в Саркелі з одночасними до них салтівськими пам'ятниками лісостепового Подоння, є наявність поховань на місці залишених жител [Артамонова 1963, 20, 199; Плетнева 1996, 67].

Таким чином, особливості поховального обряду будівельників Саркельської фортеці, а також доліхокранний антропологічний тип значної частини цього населення дозволяють говорити про генетичний зв'язок осілих жителів Саркела з носіями катакомбної традиції лісостепового Подоння і Північного Кавказу. Отже, ми можемо з повною впевненістю стверджувати, що ямні поховання хозарського часу в Саркелі мали більше спільних рис із похованнями в катакомбах лісостепового Подоння, ніж із похованнями в ямних могилах у х. Зливки.

На користь перебування аланів у Саркелі та його околицях можуть свідчити також знахідки катакомбних поховань салтівського типу. Так, у дворі Саркельського городища було виявлене поховання (№3), що фактично являло собою катакомбу салтівського типу [Плетнева 1989, 20]. А у селищі сусіднього Правобережного Цимлянського городища в ямі одного з жител було розкопано невеликий підбій, що явно нага-

дує салтівську катакомбу [Плетнева 1994, 307]. Ці знахідки цілком закономірні, тому що на Правобережному Цимлянському поселенні було виявлено кілька черепів доліхокранного типу, що може свідчити про присутність тут тієї ж групи населення, що і на Лівобережному Цимлянському городищі (Саркелі) [Гинзбург 1963, 301, 307]. І немає нічого дивного в тому, що наприкінці п'ятдесятих років ХХ сторіччя неподалік від Правобережного Цимлянського городища біля Аксая (у балці Великий Луг) був виявлений катакомбний могильник [Артамонов 1963, 6]. Все це може свідчити на користь існування в околицях Саркела населення, яке перебувало в генетичному зв'язку з аланами лісостепового Подоння і Північного Кавказу.

Таким чином, можна цілком погодитися з думкою С.О. Плетнєвої та Г.Ф. Турчанинова, які вважають, що населення Саркела було поліетнічним і серед жителів цієї хозарської фортеці були алани [Турчанинов 1990, 170; Плетнева 1996, 154]. І тому є підстави довіряти інформації "Повісті врем'яних літ" про перебування аланів-ясів у степах Нижнього Подоння, у безпосередній близькості від Саркела – Белої Вежі, в Х ст. [Воскресенская... 1856, 287].

О.П. Артамонова на основі аналізу стратиграфії могил осілого населення Саркела прийшла до однозначного висновку: "Цілком безсумнівно, що поховання в ямах і підбоях належали або до часу будівництва фортеці, або до першого періоду життя в ній" [Артамонова 1963, 24-25]. Як удалося встановити, Саркел був побудований у 30-ті роки ІХ ст. [Константин 1991, 170-171; Артамонов 1929, 80; Васильев 1900, 137-138; Theophanes Continuatus 1838, 122-124]. Звідси природно випливає висновок, що вже в перше десятиліття ІХ ст., а можливо і раніше, у районі Саркела могли існувати поселення аланів.

Слід звернути увагу на припущення С.О. Плетнєвої, яка вважала, що хозарська фортеця Саркел виникла насамперед як торговельний центр, що розташовувався на перетині важливих торгових шляхів. Ці ж функції Біла Вежа, за ствердженням дослідниці, продовжувала виконувати й у давньоруський період. Інтенсивна торгівля мала сприяти, на думку С.О. Плетнєвої, пе-

реселенню в місто різних груп населення, серед яких були й алани [Плетнева 1996, 142-158]. Проте варто нагадати, що у свій час М.І. Артамонов дотримувався з цього приводу зовсім іншої думки.

М.І. Артамонов щодо призначення будівництва Саркела висловив дуже цікаве спостереження: „Саркел було збудовано не на річковому, а на суходольному шляху при переправі через ріку, і він мав зміцнити становище хозарів, що похитнулося, в їхніх західних та північно-західних володіннях, куди вів шлях із центру Хозарії – Ітіля на Нижній Волзі. Розташовуючись при самій переправі та маючи добрі комунікації з тилом, тобто власне Хозарією, фортеця була захищена від ворогів, які з'являлися із заходу, не лише стінами, а й широкою рікою” [Артамонов 1962, 299-300]. З другого боку, варто звернути увагу також на інше спостереження М.І. Артамонова, згідно з яким "безпосередніми виконавцями будівельних робіт у Саркелі, без сумніву, були представники місцевого населення", а "присланий візантійським імператором на прохання хозарів Петра на та прибули з ним візантійські фахівці, швидше за все, були радниками хозарів" [Артамонов 1962, 301-302]. Наведений аналіз дозволяє вважати, що цим місцевим населенням, яке будувало Саркел, були алано-болгари, і це при тому, що вагомі позиції серед них мали належати аланам північнокавказького походження. Про те, що алани до будівництва фортеці та під час її існування проживали по обох берегах Дону, свідчать дані археології та антропології.

Насамперед варто нагадати про синхронність правобережних катакомб салтівського типу і Правобережного городища [Плетнева 1994 307; Гинзбург 1963, 301, 307; Артамонов 1963, 6]. Отже, на початку ІХ ст. алани північнокавказького походження мали проживати не лише на лівому, а й на правому березі Дону. Що стосується перебування цієї ж групи населення на лівому березі Дону на початку ІХ ст. і в більш пізній період, то ми вже звернули увагу на факти, які свідчать на користь перебування аланів у самій Саркельській фортеці. [Гинзбург 1963, 263-264; Артамонова 1963; Плетнева 1989, 20]. А це може означати, що в період будівництва Саркела та в більш пізній період алани вже були зосереджені на лівому

березі Дону. Дані ал-Мас‘уді дозволяють вважати, що на початку X ст. місцеве осіле населення займалося захистом та контролем переволоки від Дону до Волги [Гаркави 1870, 131]. Проте є підстави погодитися з думкою О.О. Тортіки та інших дослідників, згідно з якою переволока почала використовуватись як „транзит для русів”, що мало місце лише з кінця IX ст. [Тортіка 2006, 479]. Отже, виникає природне питання: з якою метою хозари поселили аланів у тому місці, де згодом виник Саркел?

З огляду на це варто звернути увагу на спостереження М.І. Артамонова, що Саркел і більш рання Правобережна фортеця були розташовані по берегах переправи через Дон і відповідно до політичної ситуації повинні були обороняти території Каганату від наскоків кочівників спочатку зі сходу, а потім із заходу, які мали переправлятися через переправу у цьому районі Дону [Артамонов 1962, 299–300]. Отже, первісною функцією місцевих аланів наприкінці VIII – на початку IX ст. було обслуговування переправи через Дон, що мала велике стратегічне значення для хозарів.

З другого боку, звертає на себе увагу факт присутності візантійців у цьому районі. Як вже зазначалося, за даними візантійських авторів, Саркел був побудований у часи візантійського імператора Феофіла, який царював з 829-го по 842 р. [Константин 1991, 170–171], а точніше, між 834 і 837 рр. [Артамонов 1929, 80; Васильев 1900, 137–138; Theophanes Continuatus 1900, 122–124]. Тобто виходить, що протягом кількох років між візантійцями та аланами існували тісні контакти. Отже, візантійці для позначення місцевих аланів мали вживати певний термін.

Як вже зазначалося, аналіз тексту твору Феофана дозволяє вважати, що візантійці для позначення осілого населення причорноморських степів у VIII–IX ст. продовжували використовувати квазіетнонім *μαῦτης* – „моряк, мореход; весляр, матрос”, якому найкраще відповідає слов’янський термін „перевізник”, що зустрічається у „Повісті врем’яних літ” [Theophanis 1839, 438–439; Дворецкий 19586, 157; Повість врем’яних літ 1990, 18–19].

Отже, є підстави вважати, що візантійці у 30-ті рр. IX ст. могли використати для позначення аланів, які будували під їхнім

керівництвом фортецю Саркел, екзоетнонім *μαῦται* – „перевізники”. Найбільш імовірно, що саркельські алани від початку називали себе *ас*, бо походили, як і їхні одноплемінники у лісостеповому Подонні, із західної частини північнокавказької Аланії (Асії). А після будівництва Саркела вони вже могли засвоїти, завдяки контактам із візантійцями, нову самоназву *fard-as* (*буртас*) – „аси броду”. І цей термін у межах Хозарського каганату міг досить швидко поширитися серед східноєвропейських аланів як самоназва. Серед хозарів, які були тюркомовним народом, термін *fard-as* набрав вигляду *буртас*, бо в тюркських мовах відсутній приголосний *φ*, і, таким чином, цей термін став офіційною назвою східноєвропейських аланів та наближених територіально до них етнічних груп. До того ж слід зазначити, що до IX ст. етнонім *буртас* не був відомий у письмових джерелах. Принаймні дослідники вважають, що найбільш ранні відомості про буртасів містяться у творі мусульманського автора ал-Калбі, який жив у першій половині IX ст., де буртаси відомі як *бурджас* [Гаркави 1870, 15, 20]. Отже, слов’янський *перевозник* і алано-хозарський *буртас* (*fard-as*) можуть мати одне джерело походження – візантійський термін *μαῦτης* – „матрос, весляр”!

Проте аналогічні „річкові” господарські квазіетноніми були відомі і на Сході, насамперед серед тюркомовних номадів, якими вважались хозари, огузи-торки та половці. Так, кілька десятиліть тому О.О. Семенов висловив припущення, що одну з племінних назв огузів *сельджук* варто перекладати як „плотовщик” [Семенов 1946, 17–18]. У зв’язку з цим на особливу увагу заслуговує припущення О.Й. Прицака, згідно з яким відома у „Слові о полку Ігоревім” назва степового народу *Деремела* походить від согдійського терміна *tār-band* – „переправа, бід” [Прицак 1965, 82–90]. Даремно М.Ф. Котляр відзначив, що „етимологія О. Прицака не враховує історичних реалій, вчений розглядає дану проблему поза поняттями простору і часу, цікавлячись лише її мовним боком” [Котляр 1969, 96, 98]. Навпаки, тут ми маємо той випадок, коли у давньоруських джерелах другої половини XII ст. відображено два варіанти перекладу само-

назви осілого населення причорноморських степів. Насамперед цілком обґрунтованим виглядає твердження О. Прицака, що „загадочне Деремела Слова виясняється як Торкське означення для Бродників” [Прицак 1965, 92]. Не слід забувати, що торки наших літописів – це нащадки тих огузів, які до початку XI ст., тобто більше ста років, перебували у районі Середньої Азії і тому мали досить тісні стосунки з місцевим іраномовним населенням, серед якого були і ті согдійці, котрі контролювали переправи через річки Амудар’я та Сирдар’я. Отже, немає нічого дивного, що огузи запозичили від місцевих аборигенів вже готовий термін для позначення переправи через ріку. При цьому слід враховувати, що у другій половині XII ст. торки були найближчою тюркомовною групою до східних слов’ян.

За спостереженнями О. Прицака, в основу терміна *Деремела* покладено старе согдійське слово *tār-*, що має означати „брі́д, переправу”. Проте, як зазначає дослідник, „можна очікувати, що і в нашому степу, крім східної форми **tar* (у мові властивих Половців, репрезентантів східно-тюрк. діалектів...), повинна бути засвідчена західна форма, а саме у мові Торків, у західній частині степу, куди їх витиснули Половці. Вона звучала б: **där-*” [Прицак 1965, 91]. В остаточному вигляді О. Прицак бачить утворення терміна *Деремела* таким чином: „Від согд. **därmän* ‘брі́д’ форма на означення походження осіб творилася через додання одного із колективних суфіксів, напр. /l/, отже, **Därmäl* у мові Торків мусіло мати значення ‘людина (люди) із броду’, т.е. Бродник(и)... В XI ст. закон повноголосу був діючим на Русі, тюркське **därmäl* сприймалося як Деремел-. У староруській мові втішався великою продуктивністю колективний суфікс *-a* на означення племінної приналежності: Муром-а, Мещер-а, Кор’їл-а, Угр-а, Печер-а і т.д. Очевидно, названий суфікс засвідчений теж і в назві Деремел-а” [Прицак 1965, 91–92]. Окрім того, О. Прицак побачив термін **tar* – „брі́д”, що було позначенням, на його думку, для бродників, у літописному *Тарголове* (коли в околицях біля Донського броду половці взяли у полон Ігоря Святославича) та в титулі

половецького хана „Таревський князь Азгулуи”, про якого згадано у „Поученні” Володимира Мономаха. Отже, було зроблено дуже цікавий висновок: „Базою для тюркського означення Бродники було согд. складне слово *tār-band* ‘брі́д’ (>**tärmän* > **därmän*), а для половецького просте согд. слово *tār-* ‘брі́д’ (>**tar*)” [Прицак 1965, 91–92]. Однак О. Прицак чомусь не припускається тієї думки, що торки і половці могли перекласти на свою мову і вже існуючу до них назву осілого населення причорноморських степів. Проте сам факт поширення серед тюркомовних номадів согдійського терміна **tar* для позначення броду становить особливий інтерес. Отже, не випадково у середині XII ст. у письмових джерелах з’явилася назва *Бродники*!

Саме в середині XII ст. давньоруські та інші європейські джерела припинили згадувати аланів-ясів як населення, котре мешкало у Половецькому степу. Замість них нарративні джерела часів розвинутого Середньовіччя, окрім номадів, у степах Північного Причорномор’я згадують населення стаціонарних поселень, щодо якого використовують терміни *бродники*, *берладники*, *галицькі вигонці*, *подоунайці* тощо.

Давньоруськими літописами бродники згадуються саме на південно-східній та східній околицях Русі, тобто там, де згадуються *Деремела*, а в більш ранні часи – буртаси. Перше свідчення про перебування цієї групи населення у вказаному регіоні належить до 1147 р. Саме тоді на В’ятицькій землі мали місце військові сутички, під час яких на допомогу чернігівському князеві Святославу Ольговичу „Бродници и Половци приидоша до немуо снози” [Ипатьевская... 1843, 342; Воскресенская... 1856, 39]. Два інших повідомлення давньоруських літописів також вказують на цей регіон. Так, бродники фігурують під 1216 р., коли під час битви між володимиро-суздальським князем Юрієм та Ярославом Всеволодовичем з новгородським князем Мстиславом Мстиславичем Удатним на допомогу першим двом прийшли „Муромьци, и Бродници, и Городчане, и вся сила Суздальской земли” [Лаврентьевская... 1928, 294; Воскресенская... 1856, 122]. Утретє бродники згадуються в 1223 р. в битві на р. Калці в

Північному Приазов'ї, де вони виступили на боці монголів проти об'єднаних сил руських і половців. Як свідчать наші літописи, татаро-монголи після вдаваної втечі від берегів Дніпра переправилися на лівий берег Калки і виграли битву з об'єднаними силами руських і половців [Ипатьевская... 1843, 217–218; Лаврентьевская... 1928, 508; Воскресенская... 1856, 122; Первая Новгородская... 1848, 217–218]. Проте укріплений табір київського князя Мстислава Романовича татаро-монголи не могли взяти протягом трьох днів. І тоді вони вдалися до хитрощів і викликали на допомогу бродників: “Быша ж из татары Бронници (Бродници), а воєвода в них Плоскиня, и той окоянный целова крест к великому князю Мстиславу Романовичу и суцим с ним, яко предашася йому. Он же окоянный предаде их татарам, и город вземь изсекоша...” [Патриаршая или Никоновская... 1885, 91–92; Лаврентьевская... 1928, 508].

Але письмові джерела європейського походження знають про бродників і в іншому регіоні – у Північно-Західному Причорномор'ї. Тому можливо, що одна з перших достовірних згадок про бродників на зазначених землях міститься в одному з виступів візантійського автора Микити Хоніата, складеному в 1190 р. Там мова йде про події в Болгарії в 1186 р. Саме тоді йшла запекла боротьба за свою незалежність проти візантійців з боку болгар. Микита Хоніат відзначає, хто був союзником болгар: “...скифы, народ до этого непобедимый, негостеприимный и очень воинственный, и те из Вордоны, которые презирают смерть, ветвь тавроскифов, и они народ любимый Аресом и соединившись с варварами, живущими на Гемосе, склонились при их поражении и погибли...” [Успенский 1879, прил. № 5, 35–36; Голубовский 1884, 199; Павлов 1995, 123]. Якщо виходити з поширеного припущення, що *Гемос* – це Балкани, а *скифи* – кумани-половці, то під „тавроскіфами” тут треба розуміти східних слов'ян. Тому досить логічним виглядає припущення Ф. Успенського, що під назвою *Вордона* в зазначеному тексті приховується назва країни бродників, відомої в латиномовних текстах як *Brodnic terra, regio Brodnici* тощо [Успенский 1879, прил. № 5, 36]. М.Ф. Котляр вважає, що ця інформація є свід-

ченням того, що наприкінці XII ст. бродники мешкали на північ від Дунаю і були сусіднім із Болгарією народом [Котляр 1966, 19].

У першій половині XIII ст. бродники як мешканці прикордонних з Болгарією, Куманією та Угорщиною територій, фігурують в угорських і папських документах. Так, у виданій після 7 травня 1211 р. грамоті угорський король Ендре II подарував рицарям Тевтонського ордену “землю Барца” (*Барцашаг, Цара Бирсей, Бурцеланд*), яка була розташована в південно-східній частині королівства Угорщини у воєводстві Трансільванія [Шушарин 1972, 169–171; Шушарин 1978, 40]. 7 травня 1222 р. угорський король Ендре II знову дарує рицарям ордену місцевість Крецбург (у 2 км південніше Татарського перевалу) “с лугами, прилегаючими к нему, землю, которая простирается от земли Крейцбурга до границ бродников” [Мавродин 1940, 283; Шушарин 1978, 41]. Відомо також, що в 1223 р. король Угорщини Ендре II подарував клірику Гоцеліну “*terra Borolnic*”, яка повинна була розташовуватись десь у Прикарпатському регіоні [Мавродин 1940, 284].

Документи того періоду свідчать про те, що бродники жили по сусідству з куманами-половцями. Підтвердженням цього може бути лист папи Гонорія III до гранського єпископа, написаний у 1227 р. [Голубовский 1884, 198–199]. У документах, виданих в 1222–1225 рр. королем Угорщини і папою Гонорієм III, а також у 1227 і 1231 рр. папою Григорієм IX, йдеться про набіги на землю Барца і на територію за “сніжними горами” з боку “язичників”, до складу яких входили бродники. У цих документах йдеться також про те, що “земля Бродник”, “область бродників”, і Куманія, “область куманів”, межували між собою [Шушарин 1978, 40–42].

До числа найбільш пізніх документів, де згадуються бродники як східні сусіди Угорщини, належить послання короля Угорщини Бели IV папі Інокентію IV, яке спочатку датували 1254 р., а нині його відносять до 1250 р. [Шушарин 1978, 39, сн. 6]. Це вже був час, коли на кордонах Угорщини перебували монголо-татари, про що було сказано в документі [Голубовский 1884, 195–196]. З огляду на це король Уго-

рщини просить про допомогу, мотивуючи це тим, що народи, серед яких були бродники, раніше підлягали впливу католиків, але стали данниками татар [Шушарин 1978, 40]. Виходячи з того, що в цьому документі йде перелік східних сусідів Угорщини з півночі на південь, можна зробити висновок, що землі бродників розташовувались десь у східній частині Карпат. Проте необхідно зазначити, що володіння бродників не обмежувалися лише Північно-Західним Причорномор'ям, а й заходили далеко на захід на територію королівства Угорщини. Так, у грамотах від 1251 і 1252 рр. відображено існування в комітаті Нітра (на території сучасної Словаччини) села **Бородник** (*Бродник*). А документ від 11 грудня 1359 р. згадує у воєводстві Трансильванія, далі на північ за землею Барца, маєток Препостфальва (Село пробста), “званий інакше Продник” [Шушарин 1978, 42].

Проте давньоруські автори серед мешканців Північно-Західного Причорномор'я ніколи не називали бродників. Щодо осілого населення степів Північно-Західного Причорномор'я були використані інші квазіетноніми. Так, літописи повідомляють, що коли у 1190 р. „чорні клобуки звернулися до князя Ростислава Рюриковича з пропозицією розпочати бойові дії проти половців, то вони порівнювали своє життя із становищем “подунайців”: “...се Половці сеє зимы воюють ны часто, а не ведаемъ Подуйци ли есм что ли” [Ипатьевская... 1908, 670]. У сучасній історичній науці існує думка, що частиною бродників могли бути також „берладники” і „галицькі вигінці”, які згадуються в давньоруських літописах при описі подій другої половини XII – початку XIII ст.

Уперше берладники фігурують у давньоруських літописах під 1158 р., тобто під час міжусобної боротьби поміж Звенигородським князем Іваном Ростиславичем, який знайшов собі притулок у Києві, і галицьким князем Ярославом. Тоді князь Іван змушений був покинути Київ і бігти до Дунаю, де до нього пристали берладники [Ипатьевская... 1843, 497]. Удруге, і востаннє, берладники згадуються в 1159 р., коли вони оволоділи важливим київським портом на Дніпрі – Олешшям – і втекли до Дунаю [Ипатьевская... 1843, 505].

Характерно, що ватажка цієї групи населення степів літописи назвали Іваном Берладником, після смерті якого в 1162 р. назва **берладники** практично зникла із вжитку. Однак у 1173 р. суздальський князь Андрій Боголюбський, виганяючи Давида Ростиславича з Русі, порекомендував йому піти “в Берлад” [Ипатьевская... 1843, 573]. Виходячи з цієї інформації, можна погодитися з думкою О.Б. Головка, що назва **берладники** “не мала чітких етнічних ознак і, вірогідно, була пов'язана з конкретною місцевістю – Берладню” [Головка 1991, 31]. За спостереженнями ж М.Ф. Котляра, Іван Берладник не сидів у Берладі, а весь час переховувався і був отруєний у Фессалоніках на території Греції. Тому є сенс розглядати прізвисько **Берладник** не інакше як “волоцюга, вбивця чи навіть голодранець”, а місцевість **Берлад** – як символ беззаконня і розбійництва [Котляр 1966, 21]. Дані давньоруських літописів дозволяють локалізувати цю місцевість у Північно-Західному Причорномор'ї на північ від гирла Дунаю, оскільки вона у другій половині XII ст. поповнювалася вихідцями з Галицької землі.

Вихід східнослов'янського населення на південь у степи Північно-Західного Причорномор'я, вірогідно, продовжувався і на початку XIII ст., про що може свідчити інформація про „галицьких вигонців”. Як вже зазначалося, лише у 1223 р. перед битвою на р. Калці давньоруськими літописами були згадані “вигонці Галичкая” [Ипатьевская... 1843, 742]. На думку Ю.А. Кулаковського, про “галицьких вигонців” йдеться в тих текстах візантійських істориків, де повідомляється, що в 1207 р. після вбивства болгарського царя Асена I його син, майбутній Асен II, втік до землі “руських”. Звідти через десять років Асен II повернувся з дружиною “руських” і сів на батьківський престол. Візантійський історик Георгій Акрополіт назвав їх словом, яке перекладається не інакше як “біженці”. Ю.А. Кулаковський запропонував розглядати цей термін як еквівалент літописного “вигонці”, які, на його думку, були однією зі складових частин населення, що поповнювало загони бродників [Кулаковский 1897, 19]. На думку П. Павлова, Асен II не зміг би знайти собі притулок на землях Галицько-Волинського князівства, оскільки

ки на період з 1205-го по 1219 р. воно переживало гостру політичну кризу, викликану угорською агресією. Природно, що найбільш вірогідним місцем перебування майбутнього болгарського царя могли бути землі бродників [Павлов 1983, 126].

Однак не до кінця зрозуміло, чому наприкінці XII – на початку XIII ст. давньоруські літописи локалізують бродників тільки на територіях між Дніпром і Волгою, тоді як угорські, папські та візантійські документи розміщують їх на землях між Дністром і Дунаєм. Це можна пояснити тим, що в давньоруських текстах щодо бродників Північно-Західного Причорномор'я могли використовувати інші терміни: *берладники*, *галицькі вигонці*, *подунайці* тощо. З другого боку, землі бродників у політичному і територіальному відношенні були відірвані від Південно-Західної Русі, і тому бродники Дністровсько-Дунайського межиріччя не брали активної участі в політичному житті того ж Галицько-Волинського князівства. Проте вони перебували у сфері інтересів угорського короля і Папи Римського, а також втручалися у справи сусідньої Болгарії. Тому візантійські, угорські і римські джерела кінця XII – початку XIII ст. досить часто про них згадують. Складається враження, що у другій половині XII ст. інформацію про бродників, а отже і сам термін *бродники*, канцелярія Папи Римського могла запозичити від угорців. Угорці ж, зі свого боку, з назвою *бродники* могли познайомитися через посередництво своїх сусідів – жителів Русі, де вона була вже відома із середини XII ст. З огляду на це цілком можна підтримати один з останніх висновків О.Б. Головка: «Очевидно, це поняття бродників є ширшим, ніж поняття берладники, подунайці, “выгонцы Галичкыя”. Усі згадані категорії населення, а також мешканці факторій, розташованих на берегах “Великого Дону” (Сіверського Дінця та Нижнього Дону), Дніпра, Дністра, у своїй переважній більшості входили до складу бродників» [Головка 2006, 163]. Отже, термін *бродники* позначав етнічно строкате населення степів Східної Європи, і тому походження цієї назви є досить складною проблемою.

Ще в XIX ст. серед східноєвропейських дослідників набула поширення думка, що

термін *бродники* має слов'янське походження і пов'язаний із поняттями “бродити, кочувати” або “збрід, зібрання всіляких людей”. Зокрема, таку думку висловлював І. Забелін [Забелин 1876, 19–20]. Таких поглядів на походження цього терміна у XX ст. продовжували дотримуватись деякі радянські історики, наприклад Б.Д. Греков, А.Ю. Якубовський, М.М. Тихомиров, С.О. Плетньова та інші [Греков, Якубовский 1950, 203; Тихомиров 1975, 181; Плетнева 1990, 92–93]. Проте, за даними “Словника давньоруської мови” І. Срезневського, у давньоруській мові слово *бродити* мало лише одне значення – “переходити брід” [Срезневский 1958, 179]. Отже, виходить зовсім протилежна ситуація: не термін *бродники* походить від дієслова *бродити*, а навпаки – дієслово від іменника. З огляду на те що номадам степів Східної Європи постійно доводилось переходити броди на річках, слово *бродити* набуло у східнослов'янських мовах семантичного значення, дуже близького до дієслова *кочувати*. Що стосується семантики терміна *бродники*, то варто звернути увагу на думку Е. Лозована, який вважав, що в основі цього терміна лежить слов'янське *брод*. На його думку, суфікс *-ник* вказує не лише на місце проживання, а й на професію. Звідси випливає, що термін *бродники* в давньоруській мові повинен був означати “ті, хто переправляють через броди”, “поромники” тощо. Цілком вірогідно, що в цій назві міститься вказівка на професію певної групи людей [Lozovan 1965, 58–59].

Отже, є сенс вважати, що термін *бродники* міг бути слов'янським еквівалентом самоназви певної групи населення степів. З огляду на це великий інтерес становить гіпотеза В.А. Бушакова, згідно з якою бродники були аланами-ясами, відомими в IX–X ст. у східних джерелах під назвою *буртас* [Бушаков 1995–1996, 94–103]. Припущення дослідника має сенс, тому що алани степів між Дніпром і Волгою з другої половини X ст. по другу половину XII ст. були відомі в давньоруських літописах як *яси* [Лаврентьевская... 1928, 246; Ипатьевская... 1843, 27; Воскресенская... 1856, 24, 287]. На цій же території, виходячи з даних арабських авторів, у IX–X ст. мешкали буртаси [Гаркави 1870, 133; Минорский 1963,

200; Алихова 1949, 51–53; Туманский 1914, 96; Заходер 1962, 232], в яких все більше сучасних дослідників схильні вбачати східноєвропейських аланів-асів [Lewicki 1965, 1–14; Афанасьев 1984, 39; Бушаков 1995, 38–40; Pritsak 1978, 264; Добродомов 1980а, 40]. У середині XII ст. давньоруські літописці чомусь перестали використовувати термін *яси* щодо неслов'янського християнського населення південноруських степів. І тоді ж у літописах із 1147 р. почав використовуватися новий термін – *бродники* [Ипатьевская... 1843, 342; Воскресенская... 1856, 39], а у “Слові о полку Ігоревім” з'явилась нова назва степового народу – *Деремела*. Отже, термін *бродники* міг являти собою переклад на давньоруську мову самоназви східноєвропейських аланів-асів – *fard-as* (*бурмас*) – “аси, які обслуговують переправи”, або “аси броду”, а термін *Деремела* відобразив переклад самоназви *fard-as* на мову донських половців та торків, для яких він був давнім запозиченням із согдійської мови.

Виходячи зі сказаного, можна висловити припущення, що квазіетноніми *бродники* та *Деремела* мали виникнути у степах Північного Причорномор'я внаслідок контактів місцевих аланів-асів зі східними слов'янами та кочівниками торко-половецького походження. Це стало можливим лише при слов'яно-аланському симбіозі у причорноморських степах у середині XII ст. Тобто коли осіле населення стало поліетнічним, то виникла необхідність у перекладі старих самоназв на інші мови, більш зрозумілі для сусідів.

Таким чином, можна вести розмову про семантичний, а можливо і генетичний, зв'язок квазіетнонімів доби Середньовіччя *анти, перевізники, бурмаси, Деремела* та *бродники*, що використовувались у письмових джерелах для позначення етнічно строкатого осілого населення степів Східної Європи протягом майже восьмисот років. Досить цікаво, що аналогічна ситуація з виникненням етнонімів спостерігалася і в інших регіонах Євразії, тобто можна вважати, що досить тривалий час на території всієї Євразії існували групи населення, які займалися дуже важливою справою – перевозом через річки. У цьому контексті не можна залишати поза увагою і поширену у

середовищі багатьох дослідників гіпотезу, згідно з якою етнонім *русь* походить від фінської назви для вікінгів *Routsi* – “гребці, мореходи” [Ловмянський 1985, 179]. Що стосується походження аналогічних квазіетнонімів соціально-професійного змісту на півдні Східної Європи, то є підстави говорити про їхню хронологічну послідовність на одній і тій же території. А це може означати, що у всіх них мав бути один прототип. З огляду на це є підстави вести розмову про те, що етнічні назви *анти, перевізники, бурмаси, Деремела* та *бродники* походять або від греко-візантійського *καύτης* – “моряк, мореход; весляр, матрос”, – або від согдійського *tār-*, що має означати “бхід, переправу”. Щодо ймовірності другого варіанта варто нагадати, що етнічні назви цього типу могли виникнути у середовищі тих тюркомовних номадів, які мали досить міцні стосунки із согдійцями у Центральній Азії. До них варто віднести не лише огузів-торків та половців-кипчаків, а насамперед тюркютів. Дослідниками вже неодноразово висловлювалось припущення, що із VII ст. частина тюркютів разом з однією з гілок харизматичного клану Ашина посіли міцні позиції в Хозарському канаті. Тобто можливий варіант, згідно з яким согдійський термін *tār-* хозари могли використовувати в етнічній номенклатурі каганату і з часом він став основою для утворення нових квазіетнонімів щодо осілого населення степів півдня Східної Європи. Проте у письмових джерелах немає жодного підтвердження цьому, і це при тому, що „Повість врем'яних літ” прямо вказує на зв'язок носіїв назви “перевозник” з Дунаєм. Тобто є більше підстав вважати за першоджерело греко-візантійський термін *καύτης*, що в середовищі східних слов'ян був перекладений на більш зрозуміле слово. І не слід при цьому забувати про те, що у 30-ті роки IX ст. візантійці брали активну участь у будівництві хозарської фортеці Саркел біля переправи через Дон, де їм допомагали місцеві алани, тобто це мало сприяти утворенню нового етноніма *fard-as* – „аси переправи”, що у середовищі хозарів міг набрати вигляду *бурмас*, а згодом перетворитися в інших мовах на *Деремела* та *бродники*.

ЛІТЕРАТУРА

- Абаев В.И. **Историко-этимологический словарь осетинского языка**. Т. I. Ленинград, 1958.
- Абаев В.И. **Русско-осетинский словарь**. Орджоникидзе, 1970.
- Агафий. **О царствовании Юстиниана**. Москва, 1953.
- Алихова А.Е. К вопросу о буртасах // **Советская этнография (СЭ)**, 1949. № 1.
- Артамонов М.И. **История хазар**. Ленинград, 1962.
- Артамонов М.И. Предисловие к III тому трудов Волго-Донской археологической экспедиции // **Материалы и исследования по археологии СССР (МИА)**. № 109. Москва, 1963.
- Артамонова О.П. Могильник Саркела – Белой Вежи // **МИА**. № 109. Москва, 1963.
- Афанасьев Г.Е. Этническая территория буртасов во второй половине VIII – начале X вв. // **СЭ**, 1984, № 4.
- Бартольд В.В. Арабские известия о русах // **Советское востоковедение**. Вып. I. Москва, 1940.
- Брайчевський М.Ю. Антський період в історії східних слов'ян // **Археологія**. Т. VII. Київ, 1952.
- Брайчевський М.Ю. Анты // **Советская историческая энциклопедия**. Т. I. Москва, 1961.
- Брайчевський М.Ю. Антська проблема в контексті візантійської історії // **Археологія**, 1991, № 2.
- Бубенок О.Б. Анти: слов'яни чи іранці? // **Східний світ**, 2005, № 2.
- Бубрих Д.В. О названиях *Анты* и связанных с ними названиях // **Известия АН СССР**. Отделение литературы и языка. Т. V. Вып. 6. Москва, 1946.
- Бушаков В.А. Етноніми “бодрак” і “буртас”. До питання про історичну долю буртасів // **Східний світ**, 1995 (№2) – 1996 (№1).
- Васильев А.А. **Византия и арабы**. Политические отношения Византии и арабов во время Амореиской династии. Санкт-Петербург, 1900.
- Вернадский Г.В. Древняя Россия // **Аланы и Кавказ (Alapica II)**. Владикавказ – Цхинвал, 1992.
- Веселовский А.Н. **Заметки и сомнения о сравнительном изучении средневекового эпоса**. Москва, 1868.
- Воскресенская летопись // **Полное собрание русских летописей (ПСРЛ)**. Т. VII. Санкт-Петербург, 1856.
- Вулич Л.Г., Гинзбург В.В., Фирштейн Б.В. Черепа из погребений у оборонительных стен Саркела – Белой Вежи // **МИА**. №109. Москва, 1963.
- Гаркави А.Я. **Сказания мусульманских писателей о славянах и русских** (с половины VII века до конца X века по Р.Х.). Санкт-Петербург, 1870.
- Гинзбург В.В. Антропологический состав населения Саркела – Белой Вежи // **МИА**. № 109. Москва, 1963.
- Голб Н., Прицак О. **Хазарско-еврейские документы X века**. Москва – Иерусалим, 1997.
- Головко О.Б. Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблема витоків українського козацтва // **Український історичний журнал (УІЖ)**, 1991, № 11.
- Головко О.Б. **Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя**. Київ, 2006.
- Голубовский П. **Печенеги, торки и половцы до нашествия татар**. История южнорусских степей IX–XIII вв. Киев, 1884.
- Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. **Золотая Орда и ее падение**. Москва – Ленинград, 1950.
- Грушевський М. **Історія України-Руси**. Т. I. Київ, 1991.
- Дворецкий И.Х. **Древнегреческо-русский словарь**. Т. I. Москва, 1958.
- Дворецкий И.Х. **Древнегреческо-русский словарь**. Т. II. Москва, 1958а.
- Дебец Г.Ф. Палеоантропология СССР // **Труды института этнографии АН СССР (Новая серия)**. Т. IV. Москва, 1948.
- Добродомов И.Г. Из аланского пласта иранских заимствований чувашского языка // **Советская психология**, 1980, № 2.
- Ефимова С.Г., Кондукторова Т.С. Население салтово-маяцкой культуры Восточной Европы по данным краниологии // **Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии (МАИЭТ)**. Вып. IV. Симферополь, 1995.
- Забелин И. **История русской жизни**. Ч. I. Санкт-Петербург, 1876.
- Заходер Б.Н. **Каспийский свод сведений о Восточной Европе**. Т. I. Горган и Поволжье в IX–X вв. Москва, 1962.
- Иордан. **О происхождении и деяниях гетов** / Пер. с лат. Е.Ч. Скржинской. Москва, 1960.
- Ипатьевская летопись // **ПСРЛ**. Т. II. Санкт-Петербург, 1843.
- Ипатьевская летопись // **ПСРЛ**. Т. II. Санкт-Петербург, 1908.
- Коковцов П.К. **Еврейско-хазарская переписка в X в.** Ленинград, 1932.
- Константин Багрянородный. **Об управлении империей** / Под ред. Г.Г. Литаврина и А.П. Новосельцева. Москва, 1991.
- Котляр М.Ф. Русь на Дунаї // **УІЖ**, 1966, № 9.
- Котляр М.Ф. Хто такі бродники? // **УІЖ**, 1969, № 5.

- Куник А., Розен В. **Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах**. Санкт-Петербург, 1878.
Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. I. Ленинград, 1926–1928.
- Летопись византийца Феофана** от Диоклетиана до царей Михаила сына его Феофилакта / Пер. с греч. В.И. Оболенского и Ф.А. Терновского. Москва, 1890.
- Ловмянский Х. **Русь и норманны**. Москва, 1985
- Мавродин В.В. **Очерки истории Левобережной Украины**. Ленинград, 1940.
- Ал-Мас'уди. **Мурудж аз-Захавба ма'адин ал-джавахир**. Т. I [без м. и.].
- Менандр. Продолжение истории Агафиевой // **Византийские историки** / Пер. с греч. С. Дестуниса. Санкт-Петербург, 1860.
- Минаева Т.М. **К истории алан Верхнего Прикубанья по археологическим данным**. Ставрополь, 1971.
- Минорский В.Ф. **История Ширвана и Дербента X–XI вв.** Москва, 1963.
- Мишулин А.В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н.э. // **Вестник древней истории**, 1941, № 1.
- Новосельцев А.П. **Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа**. Москва, 1990.
- Ногмов Ш.Б. **История адьгейского народа**. Нальчик, 1958.
- Павлов П. Древнеруските бродници и българската история (XII–XIII в.) // **Българо-украински връзки през вековете**. София, 1983.
- Павлов П. Татарите на Ногай, България и Византия (около 1270–1302 г.) // **Българите в Северното Причерноморие**. Т. IV. Велико Търново, 1995.
- Патриаршая или Никонова летопись. Патриаршая Девятая // ПСРЛ. Т. IX. Санкт-Петербург, 1862.
- Плетнева С.А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура // **МИА**. № 142. Москва, 1967.
- Плетнева С.А. **На славяно-хазарском пограничье**. Дмитриевский археологический комплекс. Москва, 1989.
- Плетнева С.А. **Половцы**. Москва, 1990.
- Плетнева С.А. Правобережное Цимлянское городище. Раскопки 1958–1959 гг. // **МАИЭТ**. Вып. IV. Симферополь, 1994.
- Плетнева С.А. **Саркел и „шелковый путь“**. Воронеж, 1996.
- Повість врем'яних літ**. Літопис (за Іпатським списком). Київ, 1990.
- Попов О.І. До найдавнішої історії слов'янства // **Археологія**. Т. IX. Київ, 1954.
- Приселков М.Д. Троицкая летопись (Реконструкция текста). Москва – Ленинград, 1950.
- Прицак О. Деремела=Бродники // **International Journal of Slavic Linguistic and Poetics**, 1965, IX.
- Приходнюк О.М. Комментарий к летописной версии о пребывании и расселении славян с Подунавья // **Краткие сообщения Одесского археологического общества**. Одесса, 1994.
- Приходнюк О.М. К вопросу о летописной версии пребывания славян в Подунавье // Тезисы Международной конференции “Византия и народы Причерноморья в раннее средневековье”. Симферополь, 1994а.
- Приходнюк О.М. Версія Нестора Літописця про розселення слов'ян з Подунав'я // **Матеріали до української етнології**. Київ, 1995.
- Приходнюк О.М. Версія Нестора о расселении славян из Подунавья (опыт хронологической стратификации и исторической интерпретации) // **Материалы I тыс.н.э. по археологии и истории Украины и Венгрии**. Київ, 1996.
- Приходнюк О.М. Пастырське городище – видатна археологічна пам'ятка України доби раннього середньовіччя // **Родовід**. Київ, 1996а.
- Приходнюк О.М. Анти та авари // **Проблеми походження та історія розвитку слов'ян**. Київ – Львів, 1997.
- Приходнюк О.М. Дунайська теорія походження слов'ян (реальність чи фантазія Печерника Нестора) // **Пам'ять століть**. Київ, 1999.
- Приходнюк О.М. Военно-политический союз ангов и тюркский мир (по данным исторических и археологических источников) // **МАИЭТ**. Вып. VII. Симферополь, 2000.
- Приходнюк О.М. **Пастырське городище**. Київ – Чернівці, 2005.
- Прокотий из Кесарии. **Война с готами** / Пер. с греч. С.П. Кондратьева. Москва, 1959.
- Роспонд С. Структура и стратиграфия древнерусских топонимов // **Восточнославянская ономастика**. Москва, 1972.
- Роспонд С. *Miscellanea onomastica rossica* // **Восточнославянская ономастика**. Москва, 1979.
- Свод древнейших письменных известий о славянах**. Т. I (I–VI вв.). Москва, 1994.
- Седов В.В. **Ранний период славянского этногенеза** // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. Москва, 1976.
- Седов В.В. **Происхождение и ранняя история славян**. Москва, 1979.

- Семенов А.А. К вопросу о происхождении слова “сельджук” // *Бюллетень АН Уз. ССР*, 1946, № 3.
- Скржинская Е.Ч. О склавенах и антах, о Мурсианском озере и городе Новиятуне // *Византийский временник*. Т. XII. Москва, 1957.
- Скржинская Е.Ч. Комментарии // *Иордан. О происхождении и деяниях гетов* / Пер. с лат. Е.Ч. Скржинской. Москва, 1960.
- Срезневский И.И. *Материалы для словаря древнерусского языка*. Т. I. Москва, 1958.
- Тихомиров М.Н. *Древняя Русь*. Москва, 1975.
- Тортка А.А. *Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы*. Харьков, 2006.
- Тортка О.О. *Алано-болгарське населення Північно-Західної Хозарії в етносоціальному та геополітичному просторі Півдня Східної Європи*. Автореф. дис... д. і. н. Харків, 2007.
- Туманский А. Буртас и Бердас // *Известия Высших Тифлиских женских курсов*. Кн. I. Вып. I. Тифлис, 1914.
- Турчанинов Г.Ф. О языке надписей на камнях Маяцкого городища и флягах Новочеркасского музея // *Советская археология*, 1964, № 1.
- Турчанинов Г.Ф. *Памятники письма и языка народов Кавказа и Восточной Европы*. Москва, 1971.
- Успенский Ф.И. *Образование Болгарского царства*. Одесса, 1879.
- Хабургаев Г.А. *Этнонимия “Повести временных лет”*. Москва, 1979.
- Хвольсон Д.А. *Известия о хазарах, болгарях, мадьярах, славянах и русах Абу-Али Ахмеда Бен Омар ибн-Даства*. Санкт-Петербург, 1869.
- Феофилакт Симокатта. *История* / Пер. с греч. С.П. Кондратьева. Москва, 1957.
- Филин Ф.П. Заметка о термине “Анты” и о так называемом “Антском периоде” в древней истории восточных славян // *Проблемы сравнительной филологии*. Сб. статей к 70-летию чл.-кор. АН СССР В.М. Жирмундского. Москва – Ленинград, 1964.
- Фирштейн Б.Ф. Черепа из насыпей возле Белой Вежи // *МИА*. №109. Москва, 1963.
- Чичуров И.С. *Византийские исторические сочинения: “Хронография” Феофана, “Бревиарий” Никифора*. Москва, 1980.
- Шахматов А.А. *Древнейшие судьбы русского племени*. Петроград, 1919.
- Шушарин В.П. Этническая история Восточного Прикарпатья в IX–XII вв. // *Становление раннефеодальных славянских государств*. Киев, 1972.
- Шушарин В.П. Свидетельства письменных памятников королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Прикарпатья // *История СССР*, 1978, №2.
- Dunlop D.M. *The history of the Jewish Khazars*. 2 ed. New-York: Prinстон Univer. Press, 1954.
- Lewicki T. Ze studiow nad źrodłami arabskimi Cześć Siedriby i pochodzenie Burtasów // *Slawa Antiqua* (Posnan), 1965, № 12.
- Lozovan E. De l’onomastique de l’Orient Latin // *Revue international d’Onomastique* (Paris), 1965, № 1.
- Minorsky V. *Hudud al-Alam*. The regions of the world. London – Oxford, 1937.
- Pritsak O. The Khazar Kingdom conversion to Judaism // *Harvard Ukrainian studies*, 1978, vol. II, № 3.
- Theophanis. *Chronographia*. Vol. II // *Corpus scriptorum Historiae Byzantinae*. Bonn, 1841.
- Theophanes *Continuatus* / Ed. I. Bekker. Bonn, 1838.
- Vernadsky G. *Ancient Russia*. New Haven: Yale univer. press, 1943.
- Vernadsky G. Note on the name Antes // *Journal of American Oriental society*, 1953, № 73.